

## בתי כנסת לאוכלוסיות מזדמנות

יוסף תבורי

### א

השם "בית כנסת" הוא כינוי לבניין שמתכנסת בו ה"כנסת", דהיינו בני הקהילה. המונח "כנסת" מופיע בפני עצמו בכמה הקשרים, שאחד המפורסמים בהם הוא "הכנסת הגדולה". הכינוי "בית הכנסת" למקום שמתאספים בו חברי "הכנסת" הוא כמעט נגודו הגמור של כינוי המקדש כ"בית ה'", כינוי המופיע כמאתיים פעם בתנ"ך – וכבר חז"ל ביקשו לצמצם את האופי העממי של בית הכנסת וגינו את אלה שכינו את בית הכנסת "בית העם" (שבת לב ע"א).<sup>1</sup> בשפות לועזיות נתקבל המונח synagogue, שמקורו יווני, ואף פירושו "אסיפה";<sup>2</sup> ואף על פי שמשמעותו של כינוי זה היא "אסיפה", נתקבל הכינוי גם, ובמשך הזמן – בעיקר, לבניין שמתכנסת בו הקהילה.

חז"ל הבחינו בשלושה סוגים של בתי כנסת. על המשנה המניחה שאפשר למכור בית כנסת (מגילה פ"ג מ"א) העיר ר' שמואל בר נחמני בשם ר' יונתן "לא שנו אלא בית הכנסת של כפרים אבל בית הכנסת של כרכים, כיון דמעלמא אתו ליה, לא מזבני ליה דהוה ליה דרבים" (שם כו ע"א). ונחלקו הראשונים במשמעות ההסבר התלמודי. יש שפירשו שכיוון שבית הכנסת נבנה על דעת כך שרבים יבואו מחוץ לכרך כדי להתפלל בו, הרי רבים אלה נחשבים בין בעלי בית הכנסת ואי־אפשר למכור אותו בלי הסכמתם, דהיינו הסכמת כל באי עולם. אחרים פירשו שבית הכנסת של כרכים נבנה על ידי תרומות של רבים מחוץ

1 השווה: Lee I. Levine, *The Ancient Synagogue: The First Thousand Years*, Yale University Press 2000, p. 192, 357.

2 בחרגום השבעים מופיע שורש זה במספר רב של מקומות. נציין, כדוגמה, שבפסוק "יקוו המים אל מקום אחד" (בראשית א ט) מתורגם הביטוי "מקום אחד" – "סינאגוג אחד". בכמה מקומות מופיע המונח "סינאגוג" כתרגום המילה "עדה/עדת" (שמות יב מז, טז א ועוד) או קהל (ויקרא ד יג; בפסוק זה מופיעה המילה פעמיים: פעם כתרגום של "עדת" ופעם כתרגום של "קהל" – השווה: Donald D. Binder, *Into the Temple Courts: The Place of the Synagogues in the Second Temple Period*, Atlanta, Georgia 1999, pp. 92-111.

לכרך, ולכן בית הכנסת נחשב כבית כנסת של רבים שאי-אפשר למכור אותו.<sup>3</sup> סוג שלישי של בית כנסת חידש לנו רב אשי, והוא בית כנסת של יחיד, כלומר בית כנסת שנעשה על מנת שאדם אחד, כמו רב אשי, יכריע בכל ההכרעות הנדרשות למענו. בית כנסת כזה, אפילו אם הוא נעשה על ידי הציבור ולמענו, נחשב כרכוש של האדם היחיד, הוא ה"מרא דאתרא",<sup>4</sup> שיכול למכרו על דעתו בלבד (שם).

המשותף לכל סוגי בית הכנסת הוא שהם נבנו, בעיקר, לבני הקהילה – גם אם אלו קיבלו עזרה ממקורות חיצוניים וגם אם בתי הכנסת משמשים אכסניה לאורחים.<sup>5</sup> זה דורות רבים שבתי הכנסת נבנים על ידי בני הכנסת, חברי הקהילה המתפללת, המבקשים לקבוע לעצמם מקום קבוע ומכובד לתפילה.<sup>6</sup> בימינו, קהילה זוכה להקים בית כנסת קבוע וראוי, בדרך כלל רק אחרי שנים של תפילה במקומות ארעיים, וחונכות בית הכנסת מסמלת אפוא תחושה שהקהילה נעשית קבועה ויציבה – מעבר למשמעות של חונכות מקום קדוש לתורה ולתפילה. תחושה זו אינה נפגמת גם אם בני הקהילה קיבלו עזרה ותורמות ממקורות שמחוץ לקהילה – עדיין נשאר בית הכנסת מוסד של הקהילה: בית הכנסת מנוהל על ידי בני הקהילה ולמענם.

לעומת זאת, הקמת בתי כנסת לאוכלוסיה מזדמנת, שאינה קבועה, נראית כתופעה חדשה;<sup>7</sup> גם בית כנסת של כרכים שנזכר אצל חז"ל נועד בעיקרו לבני הכרך – אף על פי

3 ראה רש"י ותוספות למגילה שם. לדין הלכתי בדברי הראשונים בסוגיה זו ראה משה ליפשיץ, "סוגים שונים של בתי כנסת", בית הכנסת בהלכה בהשקפה ובחינוך היהודי, בעריכת בעז פש, ירושלים תש"ס, עמ' 227-236.

4 בחיפוש אחרי ביטוי זה בתוכנית השו"ת של ברא"ל מציאתי רק במקורות מאוחרים. בארמית של בני ארץ ישראל מצאנו "אתר" ככינוי לבית כנסת (אולי קיצור של "אתר קדיש" – ראה: Michael Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Ramat Gan 1990, p. 81-82. ערך "אתר". ראו היה לברר את תולדות הביטוי.

5 השווה ד' ספראי, הקהילה היהודית בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 244-245. בהערה 6, שם, ספראי מציין את בית הכנסת בעזיהם שנבנה על ידי שני סוחרים עציים.

6 בתי הכנסת בבבל היו באמת מיוחדים לתפילה ולשאר צרכי הקהילה היו בניינים אחרים, אך בארץ ישראל שימש מבנה אחד לכל צרכי הקהילה – ראה ישעיהו גפני, "בתי-כנסת בבבל התלמודית", בתי-כנסת עתיקים, בעריכת אהרן אופנהיימר ואחרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 155-162 [השווה הנ"ל, יהודי בבל בתקופת התלמוד, ירושלים תשנ"א, עמ' 109-117].

7 השווה דברי ר' משה פיינשטיין: "אבל א"כ ליכא בזה משום מצות בניית ביהמ"ד שהוא חיוב רק בערי ישראל, כדתניא בתוספתא דבבא בתרא (תוספתא בבא מציעא פרק י"א הלכה י"ב) ופסק כן הר"ף (בבא בתרא, דף ה' ע"א מפי הר"ף) בשם התוספתא, והרמב"ם רש"י מתפילה, דכופין בני העיר זה את זה לבנות להם ביהמ"ד. שבמקום שדרים הוא המקום שמחוייבין להתפלל קודם שהולכין לצרכיהן. אבל אין חיוב לבנות ביהמ"ד בדרכים, שאין הכרח שיהיו שם קהל בשעת תפילה. ומסתבר בפשיטות שאף בפרשת דרכים, במקום שמצוי שמדמנים שם הרבה אינשי יותר מעשרה, לא יתחייבו לבנות שם ביהמ"ד לתפילה. משום דק על קהל שדרין בקביעות סמוכין זה לזה נחשב עיר, אף שישכיה מועטין (שורית אגרות משה, חלק יורה דעה, ד, סימן נו).

שגם אנשים מחוץ לכרך נחשבים כשותפים לו. ובכל זאת, לתופעה של בניית בית כנסת לאוכלוסיה מזדמנת, כמו לחלק גדול מן התופעות המודרניות, יש שורשים עתיקים. בספרות חז"ל נמצא רמז לקיומו של בית כנסת לאוכלוסיה מזדמנת בהר הבית. בתיאור המשנה של סדרי הקריאה בתורה שנערכו בהר הבית, קריאת הכהן הגדול ביום הכיפורים וקריאת המלך ב"הקהל", פותחת המשנה את התיאור בכך ש"חזן הכנסת נוטל את ספר התורה ונותנה לראש הכנסת" (סוטה פ"ז מ"ז-מ"ח). בהקשר למקבילתו של תיאור קריאת הכהן הגדול ביום הכיפורים שבמסכת יומא מעיר רש"י (יומא סח ע"ב, ד"ה בית הכנסת) ש"בית הכנסת היה סמוך לעזרה בהר הבית".<sup>8</sup> אין אנו יכולים לדעת בבירור מניין הגיע רש"י למסקנה שהיה בית כנסת במקום זה וכל מה שנציע הוא השערה בלבד, אך דומה שרש"י נאלץ לפרש כן משום שהיה קשה לו מהיכן בא "ראש הכנסת" ומה היא ה"כנסת" שהוא עמד בראשה. בימי רש"י הקהילה לא נקראה "כנסת" (לעתים קרובות השתמשו במונח "קהל" כדי לציין את העדה) וכיצד תיתכן מציאות של פקיד הכנסת, חזן וראש, בלי בית כנסת? בכל אופן, לפי תיאורו של רש"י, היה בית כנסת בהר הבית אבל לא בתחום המקדש עצמו, ולכן חזן הכנסת הביא את ספר התורה ממקומו, שהיה מרוחק קמעא מן העזרה שבה עמד הכהן הגדול לקרוא בתורה, ומסר אותו, בשרשרת טקסית, לידי הכהן הגדול שקרא ממנו. ואם ישאל השואל אם היה בית כנסת בהר הבית מדוע לא התכנסו בו לשם הקריאה בתורה, שתי תשובות בדבר. האחת היא שהיות שבית הכנסת לא היה בתחום המקדש עצמו, ואף לא בתחום העזרה, אלא בהר הבית מחוץ לעזרה, לא רצה הכהן הגדול לצאת מן המקדש ביום הכיפורים – ואפילו לבית הכנסת. תשובה זו מועילה להסביר גם מדוע הכהנים התכנסו מדי יום לקריאת שמע בלשכת הגזית ולא הלכו לבית הכנסת שבהר הבית. אך ייתכן שאין התשובה מספיקה כדי להסביר מדוע קיימו את קריאת התורה במעמד ה"הקהל" בעזרה ולא בבית הכנסת. לכן זקוקים אנו לתשובה נוספת והיא, שייחנן שבית הכנסת נועד לקהל מצומצם יחסית, קהל שהופיע בכל יום, וההמון הרב שבא לצפות בהקהל ובעבודת יום הכיפורים לא היה יכול להתכנס בתוך בית הכנסת.<sup>9</sup> בעקבות רש"י הניחו חוקרים רבים שהיה בית כנסת בהר הבית,<sup>10</sup> שנועד, כנראה, לשמש את המזדמנים להר הבית. וכאן יש לנו דגם ראשון של בית כנסת שהוקם לא על ידי בני הקהילה, שהרי לא היתה קהילה קבועה בהר הבית, אלא בידי מוסד או מימסד

8 וכן הביא בעל תוספות יום טוב ביומא את דברי רש"י.

9 ראה י' תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תש"ס (מהדורה שלישית), עמ' 274-271. בדומה לכך מוצאים אנו שבתפילת התעניות היו מוציאים את התיבה לרחובות של עיר לצורך התפילה (ראה תבורי, שם, עמ' 406-407).

10 ראה: Sidney Hoenig, "The Supposititious Temple Synagogue", *JQR* 54 (1963), pp. 115-131 [= *The Synagogue: Studies in Origins*, pp. 55-71]

שביקש לדאוג לצרכים הרוחניים של הבאים בצל קורתו. אמנם, ייתכן שהיה גרעין קבוע של כהנים מקומיים, שלא מאנשי המשמרות והמעמדות המתחלפים, שהיו ה"כנסת" של בית הכנסת, אך דומה שהם היו בטלים במיעוט בין רוב הבאים בשערי הר הבית בכל יום ויום. אך אף על פי שיש לנו דגם של בית כנסת לאוכלוסיה משתנה, דגם שיכול להיות בעל משמעות הלכתית, קשה לקבל אותו מבחינה היסטורית מכיוון שהמגמה הרווחת אצל חכמי המחקר היום היא, שלא היה בית כנסת בהר הבית. פירושו של רש"י הוא אנאכרוניזם, אם כי עדיין צריך לברר מהי אותה "כנסת" הנזכרת במשנה.

רמז אחר לקיומו של בית כנסת בהר הבית בא בתוספתא – וכך שנינו:

אמ' ר' יהושע בן חנניה: כל ימי שמחת בית השואבה לא היינו רואין שינה משכימין אנו לתמיד של שחר משם לבית הכנסת משם למספין משם לאכילה ושתייה ומשם לבית המדרש משם לתמיד של בין הערבים משם לשמחת בית השואבה (סוכה פ"ד ה"ה, מהדרות ליברמן עמ' 273).

עדותיו של ר' יהושע בן חנניה איננה מלמדת, דווקא, על בית כנסת שבהר הבית. ייתכן שהחוגגים פנו לבית כנסת שבעיר כדי להתפלל, כשם שאפשר להניח שהאכילה והשתייה לא היו בהר הבית אלא במקום מגוריהם או מקום אכסנייתם בתוך העיר. אבל חשובה יותר היא העובדה ש"בית הכנסת" אינו נזכר במקבילות של ברייתא זו בבבלי (נג ע"א) ובירושלמי (פ"ה ה"ב, נה ע"א). הבבלי גורס "בית המדרש" במקום "בית הכנסת" – וכן הנוסח בכ"י לונדון של התוספתא עצמה<sup>11</sup> – והירושלמי אינו מציין בניין כלל, ובמקום ההליכה לבית הכנסת הוא מציין ש"היו הולכין לתלמוד תורה".

רמז אחר לקיומו של בית כנסת לאוכלוסיה משתנה ניתן למצוא בכתובת יוונית הידועה ככתובת תיאודוטוס. כתובת זו נמצאה בחפירות העופל שבירושלים בשנים 1914-1913, והיא כתובת לכבודו של תיאודוטוס בן וטינוס שהיה "ראש הכנסת"; וזה לשונה בתרגום עברי:<sup>12</sup>

תאודוטוס בן וטינוס כוהן וראש כנסת [ארכיסניגוגוס] בן ראש כנסת נכדו של ראש כנסת בנה את בית הכנסת לשם קריאת תורה ולימוד מצוות ואת האכסניה והחדרים ומתקני המים לשם הארחת הנצרכים מן הנכר, שאותו [בית הכנסת] יסדו אבותיו והזקנים וסימונידס.

11 עדות אחרת על בית מדרש בהר הבית באה בתוספתא חגיגה פ"ב ה"ט, עמ' 383.

12 התרגום מבוסס על תרגומה של לאה רוט-גרסון (בשינויים מעטים), הכתובות היווניות מבתי הכנסת בארץ ישראל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 76.

על קביעת התאריך של כתובת זאת נחלקו הדעות. המקדימות מעמידות את הכתובת בימי הורדוס, כלומר המאה האחרונה לפני חורבן הבית, בעוד שהמאחרות מציבות אותה בסוף המאה השלישית לספ"ה, עשרות שנים אחרי פטירת ר' יהודה הנשיא.<sup>13</sup> לענייננו, החשיבות העיקרית של התאריך היא להערכת זהותם ומספרם של האנשים הזרים שתיאודוטוס הכין בעבורם את חדרי האירוח. אם רבים היו, כגון עולי רגלים בזמן שבית המקדש היה קיים, יש מקום לשער שאף בית הכנסת נועד בעיקרו למבקרים ולא לבני קהילה מקומית, אולם ייתכן שבית הכנסת וחדרי האורחים היו שני מוסדות נפרדים: בית הכנסת נועד לאנשי המקום, חברי הקהילה, וחדרי האירוח נועדו לזרים. דומני שסגנון הכתובת והעובדה שכולה כתובה ביוונית נותנים מקום לשער שגם בית הכנסת נועד לזרים שעלו לירושלים. מכל מקום, סגנון הכתובת רומז לכך שבית הכנסת נבנה על ידי אדם יחיד, אולי כהמשך למסורת משפחתית, ובאי בית הכנסת חסו בצלו של ראש הכנסת. מפני חיבת ירושלים והר הבית, לא נימנע כאן מלבדוק עדות מסוימת על בית כנסת שהוקם בהר הבית בראשית ימי שלטון האסלאם בארץ ישראל. ר' אברהם בר חייא (נולד בשנת 1136) מספר שמלכי ישמעאל הרשו לישראל לבוא אל הר הבית ולבנות בו בית תפלה ומדרש, והיו כל גלויות ישראל הקרובים אל הר הבית עולים אליו בחגים ובמועדים ומתפללים בתוכו.<sup>14</sup> לפי עדותו של ר' אברהם בר חייא, בניין זה עמד עד מסעי הצלב, שאז מנעו הצלבנים מן היהודים את הזכות להתפלל בו. לפי העניין, הקמת בית הכנסת היתה בסוף המאה השביעית, סמוך לכיבוש ירושלים על ידי המוסלמים. על פי ספר חסידים (מהדורת ויטניניצקי, ס' תקמה, עמ' 152), פלטיאל (נולד בשנת 975), עוזרו של הכליף אלמועזי, בנה "בית המקדש" (!), וקשה לדעת אם שתי העדויות מכוונות לאותו בניין.<sup>15</sup> לענייננו מעניינת עדותו של ר' אברהם בר חייא שבית הכנסת שימש את "כל גלויות ישראל הקרובים... בחגים ובמועדים". ומכאן, שגודלו של בית הכנסת נקבע לא לפי מספר מתפלליו הקבועים, במידה שהיו כאלו, אלא בהתאם לציפייה שיבוא אליו קהל גדול ממקומות רחוקים או קרובים במועדים מיוחדים. מכל מקום, העניין בספק וחוקרים מאוחרים נטו לחשוב שלא היה בית כנסת בהר הבית בתקופה הערבית.<sup>16</sup>

13 סקירת הדעות השונות על התאריך ראה: Howard Clark Kee, "Defining the First-Century CE Synagogue; Problems and Progress", *Evolution of the Synagogue*, ed. H.C. Kee & Lynn H. Cohick, Harrisburg, Pa. 1999, pp. 7-11; John S. Kloppenborg, "Dating Theodotos ('Corpus Inscriptionum Judaicarum' II 1404)", *Journal of Jewish Studies* 51, 2 (2000), pp. 243-280.

14 ראה ב"צ דינור, "בית תפלה ומדרש ליהודים על הר הבית בימי הערבים", ציון ג (תרפ"ט), עמ' 87-54. עדותו של ר' אברהם בר חייא הובאה שם, עמ' 54.

15 ראה דינור, שם.

16 לסיכום הדעות בעניין זה עד ימינו ראה ש' קריס, תולדות בתי התפילה בישראל, ניו יורק תשס"ו, עמ' 7 הע' 6. והשווה עוד: ח"ז פרידברג, "הר הבית בתקופה הערבית (638-1099)", ירושלים לדורותיה –

בימי הביניים לא נמצאו עדויות על בתי כנסת שנועדו לקהל מזדמן. אף על פי שיש עדויות רבות על יהודים הנוסעים ממקום למקום, ואף נדפס עבורם גם סידור מיוחד,<sup>17</sup> נראה שהם התפללו בבתי הכנסת הקיימים כשזדמנו ליישוב יהודי. רק בעת החדשה מוצאים אנו את התופעה של בניית בתי כנסת לאוכלוסיה שאינה קבועה והיא חלק מתופעה רחבה יותר – דאגת השלטונות לחיי הדת של האזרחים. מגמה זאת לא נחקרה עדיין בצורה ראויה והדברים הבאים אמורים להציג טיפולוגיה של בתי כנסת כאלה מתוך תקווה שיהוו אתגר למחקר בסיסי ומקיף.

## ב

השלטונות של העת החדשה חושבים שהם צריכים לטפל ברווחת האזרחים, וטיפול זה כולל סיוע בשירותי דת ותרבות. מגמה זו הולכת ונחלשת בעקבות הנטייה המתפשטת להפרדת דת ממדינה, כל מדינה ומדינה לפי תרבותה ואורחות חייה, אולם גם במקומות שיש הפרדה גמורה בין דת למדינה. מוסדות פרטיים ומוסדות ציבוריים למחצה מרגישים צורך לתת שירותי דת לבאים בחסותם, או לאפשר מתן שירותי דת על ידי מוסדות דתיים אחרים. ויש הבדל גדול בין מדינת ישראל, שבה הדת היהודית היא הדת של רוב תושביה, לבין מדינות אחרות שהיהודים הם מיעוט בהן, יחד עם מיעוטים דתיים אחרים.

בין המקרים הראשונים של התערבות השלטונות בחיי הדת של המיעוט היהודי יש להזכיר את פעילותו של הצאר הרוסי שמינה רבנים מטעם הממשלה. במקרה זה, כידוע, לא היתה כוונת השלטונות לספק את צרכי הציבור היהודי אלא לכוון את חייהם הרוחניים של היהודים, ואמונתם הדתית, בכיוון הרצוי לשלטונות. כאשר גויסו יהודים לצבא הצאר לא הרגישו השלטונות צורך לדאוג לענייניהם הרוחניים כי כל מטרתם היתה להעביר את המגויסים על דתם. מי שדאג למעמדם הרוחני היה ר' ישראל מאיר הכהן מראדין ("החפץ חיים"), שכתב ספרים מיוחדים לקנטוניסטים כדי לעזור להם לשמור על יהדותם בתנאים הקשים שבהם הם היו נתונים.<sup>18</sup>

דומה שהשלטונות הראשונים שדאגו לספק בכנות את הצרכים הדתיים של האזרחים היו מדינות מערב אירופה במאה התשע עשרה. מפקדי הצבאות הגדולים מינו רבנים צבאיים עבור החיילים היהודיים, כשם שמינו כמרים עבור החיילים הנוצריים. אנשי הדת

הכינוס הארצי הכ"ה לידעת הארץ, הביא לבית הדפוס יוסף אבירם, ירושלים תשכ"ט, עמ' 109-119; ש"ד גריטין, היישוב בארץ-ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים לאור כתבי הגנויה, ירושלים תש"ס, עמ' 39-40.

17 ראה מ' רפאל וי' תבורי, סידור הנאו שפ"ח (מהדורה פקסימילית), רמת-גן תשנ"ד.

18 ראה חניאל נהרי, הספרות ההלכתית לחייל בהתפתחותה (1880-1975), עבודת מוסמך, אוניברסיטת בראילן [תשס"ד].

הצבאיים, והרבנים בכללם, זכו לתואר מיוחד באנגלית: chaplain. תואר זה קיבל את המשמעות של מי שמונה על ידי שלטון או מוסד כדי לספק את צרכיהם הדתיים של החוסים תחת אותו שלטון או אותו מוסד; התואר מבחין בין מינוי כזה לבין המינוי של רב רגיל הנבחר על ידי בני הקהילה. המינוי הראשון היה כנראה בשנת 1892: Francis L. Cohen, בצבא הבריטי.<sup>19</sup>

הטיפול בצרכים הדתיים של החיילים קיבל תנופה בימי מלחמת העולם הראשונה, עת שירתו בצבאות המערב יהודים רבים; השלטונות אף הדפיסו סידורים מיוחדים עבורם. יש בידנו סידורים שנדפסו במלחמת העולם הראשונה עבור חיילי בריטניה, צרפת, ארה"ב, ואף עבור חיילי גרמניה – על ידי הקהילה היהודית;<sup>20</sup> לא נתפרסמו ידיעות על בתי כנסת שהוקמו בעבור החיילים היהודיים בצבאות הלוחמים ויש כאן כר נרחב למחקר. על שירותים דתיים ליהודים בימי מלחמת העולם השנייה פורסמו יותר ידיעות – אנחנו יודעים שבבסיסי האימונים של צבא ארה"ב היו מקומות תפילה ששימשו לכל הרתות: בשבת שימש המקום בית כנסת ולקראת יום ראשון הוציאו את ארון הקודש והכניסו צלב ואביזרים כנסייתיים אחרים כדי שישמש כנסיה. לצורך חיילי היהודיים הוציא צבא ארה"ב לאור מעין "קיצור שולחן ערוך" שנועד לתת הדרכה הלכתית לחיילים יהודיים שנמצאו במצבים שהשולחן הערוך המסורתי לא סיפק להם פתרונות.<sup>21</sup> הטיפול של צה"ל בחיילי הדתיים היה מהפכני, אבל היה לו שורשים בצבאות אחרים. בצה"ל הוקמו בתי כנסת מיוחדים בבסיסים ואף נוסדו בתי כנסת ניידים עם ציוד שאפשר להעבירו ממקום למקום עבור יחידות בתנועה.<sup>22</sup>

במאה העשרים נוצר צורך לספק שירותים דתיים במסגרות נוספות, שעיקרן במדינת ישראל אבל יש כמובן גם בחוץ-לארץ. בתחום התיירות יש לציין הקמת בתי כנסת בבתי מלון – בתי מלון רבים מקימים חדרים מיוחדים, או אולמות קטנים המיועדים לתפילה; בתי כנסת אלה הם בדרך כלל קטנים ביותר, וכאשר מזדמנת קבוצה של תיירים שומרי מצוות מציב להם המלון אולם רב-תכליתי לצורך בית כנסת.

19 ראה: Israel Brodie, "Jewish Chaplaincy", *Encyclopedia Judaica – CD-Rom edition*, Version 1.0, 1997.

20 S. Levi, "Das französische Feld-Gebetbuch", *MGWJ* 65 (1921), pp. 193-199; N.M.: ראה: Nathan, "Das Feldgebetbuch für die jüdischen Soldaten und Matrosen der englischen Armee (Gebetbuche für) und Marine", *ibid*, pp. 97-106. סידור בעבור היהודים בצבאות גרמניה (Verlag der israelitischen Kultusgemeinde על ידי בשנת 1914.

21 ראה נהרי (לעיל, הע' 18).

22 לתיאור בית הכנסת הצבאי ראה מ' פירוק, "בית הכנסת הצבאי", בית הכנסת – מאמרים ומסות, בעריכת הרב מרדכי הכהן, ירושלים תשט"ז, עמ' סט-עד; הנ"ל, "בית הכנסת הצבאי בצה"ל", מחניים צה (תשכ"ה), עמ' 118-123.

בתחום התחבורה יש לציין הקמת בית כנסת בתחנות מעבר, כגון התחנה המרכזית בירושלים ובתי כנסת בנמלי תעופה. בתי כנסת אלה הם תופעה מיוחדת בתחום בתי כנסת מכיוון שהם סגורים בשבתות וחגים. כיום יש שני בתי כנסת: בנמל התעופה "בן גוריון" ובנמל התעופה "קנדי" בניו יורק. אני מכיר את בית הכנסת ב"קנדי" מקרוב מכיוון שגייס, הרב ברוך מרדכי (בנט) רקמן, משמש שם רב מטעם שלטונות שדה התעופה. בית כנסת זה היה מקודם בתוך מתחם של מוסדות דתיים ליהדות ולנצרות, שהיו בניינים ראוותניים שנועדו יותר "להפגין נוכחות" מאשר לספק צרכי דת, אך עם התרחבות שדה התעופה, הבניינים נהרסו ובמקומם יוחדו חדרי גדולים בתוך המסוף. התפללתי שם בתשעה באב במנחה בשנת תשס"ג והיה שם קהל רב שהיה בדרכו לטוס למקומות שונים בעולם, בעיקר לישראל. בית כנסת כזה חייב, מטבעו, להיות רב־תרבותי מבחינה זאת שהוא מיועד לשמש את כל הזרמים ביהדות. לכן יש בו ספרי תפילה מכל הסוגים, אף על פי שלמעשה המתפללים משתייכים כולם לזרם האורתודוקסי־החרדי. בנמל התעופה באמשטרדם יש אולם לכל הדתות, ואפשר למצוא בו אנשים מדתות שונות, כולל פגניות, המתפללים ביחידות; אינני יודע אם התקיימה בו פעם תפילה ציבורית של אחת הדתות. גם בכלי התחבורה עצמם מקימים בתי כנסת, ובזמן שהיה צי ישראלי שעסק בנוסעים, היי בתי כנסת באניות. בהקשר זה יש לציין שהיום מדברים על הקמת בתי כנסת גם במטוסים. גם באוניברסיטאות הקימו, ומקימים, היום בתי כנסת. בתי הכנסת הראשונים הוקמו על ידי ארגוני הסטודנטים שהתחילו לפעול במאה התשע עשרה; רוב הארגונים לא היו דתיים ולא היה להם עניין בבית כנסת. אין אנו יודעים אם ארגון הסטודנטים הדתי, "יבנה", שפעל באירופה, הקים בית כנסת. רוב הפעילות של ארגונים אלה, והארגונים הדתיים בכלל, היה בארגון פעילות תרבותית יהודית, ובמקרים מסוימים גם בארגון אוכל כשר או מסעדה כשרה. בארה"ב פועל היום ארגון "הלל", שבעיקרו הוא ארגון סטודנטים הפועל לרווחת הסטודנטים היהודים בחלק גדול מן הקמפוסים בארה"ב.<sup>23</sup> לארגון זה, שמטרתו העיקרית היום היא הקמת מוסדות שישמשו כעין מרכז קהילתי לסטודנטים היהודים, יש היום גם בתי כנסת או אולמות המשמשים בתי כנסת, ולפי טבעו הכוללני של הארגון הוא כולל בתוכו יהודים מכל זרמי היהדות. ב"הלל" באן ארבור, ליד אוניברסיטת מדינת מישיגן, אפשר למצוא מניין אורתודוקסי רגיל, מניין "שווינוי", מניין רפורמי, ואף התקהלויות אחרות המבקשות להגיע לחוויה רוחנית במסגרת יהודית. האוניברסיטאות בארץ מקימות בעצמן בתי כנסת, שנועדו לשמש בעיקר את סטודנטים.<sup>24</sup>

<sup>23</sup> ראה: 20. *Students' Movements, Jewish*, *Encyclopedia Judaica*, supra n.

<sup>24</sup> לתיאור אדריכלי של ארבעה בתי כנסת באוניברסיטאות במדינת ישראל ראה דוד קאסוטו, "מועדי אל בהיכלי דעת - ארבעה בתי-כנסת בקמפוסים אוניברסיטאיים בישראל", ועשו לי מקדש - בתי-כנסת מימי קדם ועד ימינו, בעריכת יעקב אשל ואחרים, אריאל תשס"ד, עמ' 161-173.

בית כנסת בעל אופי מיוחד הוא זה שקיים ב"בתי אבות". מצד אחד, התושבים אינם מקימים את בית הכנסת אלא הוא נבנה בחסות בעלי המקום, ולפעמים יש גם רב שהוא עובד המוסד, אבל ברבים מבתי כנסת כאלה מנהלים מתפללי את סדרי התפילה במקום. ולהבדיל, גם בבתי סוהר יש בתי כנסת.<sup>25</sup>

ואחרונים חביבים במסגרת הזאת: בתי חולים. לבתי חולים יהודיים יש מסורת עתיקה. באירופה בימי הביניים היו קהילות שקיימו "הקדש" או בית חולים, שנועד בעיקרו לעזובי אורח שחלו ולא היה מקום לטפל בהם. מוסדות יהודיים בנכר הקימו בתי חולים מודרניים כמוסדות יהודיים, אך מוסדות אלה נועדו לשמש מקום נוח לקליטת חולים יהודיים ואינני יודע אם בתי כנסת אפילו בתוך בתי החולים היהודיים. בארץ, כמובן, המצב שונה. בית חולים "שערי צדק" בירושלים היה בית חולים שנוסד במסגרת דתית ובבניינו ברחוב יפו היה בית כנסת ששימש גם את תושבי השכונה. גם היום, בבניינו שבשכונת "בית וגן", יש בו בית כנסת שהוא חלק אורגני מן של בית החולים והוא משמש ציבור רחב, כולל תושבים סמוכים. בבתי חולים ממשלתיים המשמשים לאשפוז ממושך, כגון בית חולים "הנסן" ובית חולים "כפר שאול" (שניהם בירושלים), יש בתי כנסת שנועדו לשמש את האוכלוסיה המאושפזת. בית החולים "הרסה" הקים בית כנסת במתחמו, בית כנסת מפואר, שנועד לשמש גם סימן היכר לכך שבית חולים זה הוא בית חולים יהודי. בית כנסת זה מהווה מרכז משיכה לתיירות בגלל חלונות שאגאל המעטרים אותו, אבל מתפללים בו רק לעתים. בתוך בית החולים יש בית כנסת קטן שבו מצטרפים אנשים לתפילה. בית הכנסת בבית חולים "בילינסון" (המרכז הרפואי על שם רבין) זכה לבית כנסת מפואר ואדריכלו, רם כרמי, עמד על הצורך לתכנן בית כנסת תוך התחשבות במצבם הנפשי המיוחד של בני האדם הפוקדים את בית החולים.<sup>26</sup>

לאחרונה הצטרף בית חולים "איכילוב" לשרשרת של מוסדות המקימים בתי כנסת לעדת המתפללים הבאה בשעריו. יש בדבר הזה מעט אירוניה. בית הכנסת נקרא על שם קדושי קראשניק; בקראשניק היתה קהילה יהודית שחרבה בשואה, ובני הקהילה שעלו ארצה לפני השואה הקימו "מקדש מעט" לזכר בני קהילתם, בתל-אביב, בשנת 1956. שינויים דמוגרפיים באזור גרמו לבית הכנסת לרדת ממרכזיותו, ובני הקהילה החליטו להנציח את בית הכנסת על ידי העברתו למשכן חדש, לבית החולים.<sup>27</sup> נמצא שבית כנסת

<sup>25</sup> לתיאור מרתק של חיי בית כנסת בבית סוהר בארצות הברית ראה: Ze'ev Chafets, *Members of the Tribe: On the Road in Jewish America*, Toronto-New York 1988, pp. 116-128.

<sup>26</sup> ראה רם כרמי, "בית-כנסת בלב בית-חולים", ועשו לי מקדש (לעיל, הע' 24), עמ' 153-159.

<sup>27</sup> למעט על היכל קדושי קראשניק ראה שמעון גולן, "מה טובו אוהליק יעקב", תורת חיים - אסופת מאמרים בענייני רפואה והלכה, תפלה ובית כנסת, בעריכת אברהם רוניקוב ועמי חניא, [תל-אביב תשס"ד], עמ' 93-99 (חוברת שיצאה לאור לרגל חנוכת בית הכנסת בבית החולים איכילוב).

בתי כנסת לאוכלוסיות מזדמנות

לאוכלוסיה קבועה, בעלת תודעה קהילתית, היה בית כנסת לאוכלוסיה מזדמנת, מתוך אמונה שבכך הוא יישאר לעד.

ואחרון אחרון חביב הוא בית כנסת "תיירותי" הזכאי לדיון בפני עצמו – בית הכנסת שליד הכותל המערבי. הכותל המערבי היה מקום תפילה במשך דורות רבים אך היהודים לא הורשו להקים שם שום דבר של קבע, אך עם שחרור הכותל היה המקום למרכז משיכה לתפילת יחידים ולתפילות המוניות. במשך הזמן הוצבו בו אביזרים של בית כנסת – אם כי אי-אפשר לומר שהוא "בית כנסת" של ממש. אבל יש בהקצאת המקום לתפילת יהודים סגירת המעגל שבו פתחנו, של מקום מקדשנו כמרכז תפילה לכל היהודים שבעולם. ויהי רצון שתתקיים נבואת ישעיהו "כִּי בֵּיתִי בֵּית תְּפִלָּה יִקְרָא לְכָל הָעַמִּים" (נו ז).